

MATN VA UNING ALOHIDA TA'RIFI MASALASI

Jo'rayeva Mehriniso Safar qizi

Termiz davlat universiteti O'zbek filologiyasi fakulteti Filologiya va tillarni
o'qitish: o'zbek tili ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7624966>

Annotatsiya: Ushbu maqolada matnning alohida ta'rifi masalasi, uning vazifalari, kategorial belgilari, semiotik belgilari, shuningdek matnning tarkibidagi o'zaro bog'liqlik, yaxlitlik masalalari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Matn, ijtimoiy semiotik vazifa, semiotika, kommunikatsiya, struktura, tugallik, yaxlitlik, bog'liqlik, kommunikativ faoliyat, matnning kategorial belgilari, pragmatika.

"Matn" atamasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. O'zbek tilining izohli lug'atida matn so'zining arabchadan o'zlashganligi, eski kitobiy so'z ekanligi va aynan "tekst" so'zi anglatgan ma'noga teng ekanligiga ishora qilinadi. O'zbek tilining izohli lug'atida "tekst" so'ziga quyidagicha ta'rif beriladi: 1. Yozilgan, ko'chirilgan yoki bosilgan ijodiy, ilmiy asar, nutq, hujjat va shu kabilar yoki ularning parchasi; matn. 2. Muzika asariga, masalan biror kuyga, opera, romans va shu kabilarga asos bo'lgan she'r, so'z. 3. Poligrafiyada yirik shriftlardan birining nomi[1,452]. Demak, ushbu ta'riflardan matnning faqatgina yozma shakldagi birlik ekanligi anglashilib turibdi. Yangi tahrirdagi izohli lug'atda ham yuqoridagi ta'kid saqlanib qolgan: matn [arabcha- yelka, nutqning yozuvdagi ifodasi, tekst] 1. Yozuvda yoki bosma holda shakllantirilgan mualliflik asari yoki hujjat. 2. Bosma nashrning rasm, chizma va izohlarsiz asosiy qismi[2,557]. Yuqoridagi fikrlardan shuni anglashimiz mumkinki, matn deganda biz faqatgina yozma ko'rinishga ega bo'lgan, ya'ni yozma shakldagi birlikni tushunimiz kerak ekan. Bilamizki, matn aloqa, kommunikatsiya vazifasini o'taydi. Kommunikatsiya esa nafaqat yozma shaklda bo'lishi, balki og'zaki shaklda ham amalga oshirilishi mumkin. Bu nazariyani ba'zi olimlar tasdiqlasa, ba'zi birlari inkor qilishmoqda. O'ylab qaraydigan bo'lsak, faqatgina yozuvda ifodalangan nutqni gap deb, matn deb atasak, og'zaki nutdagi gapni, matn bo'la olmaydi deyishimiz, mantiqan noto'g'ri bo'lishi ham turgan gap. Chunki har ikkala shaklda ham matn hosil qilinib, har ikkala shaklda ham insonlar o'rtasida aloqa zanjiri yuzaga kelmoqda. Bu esa matnning vazifalaridan biri hisoblanadi.

"Matn" so'zini qo'llayotgan tilshunoslarning qariyb barchasi ushbu tushunchaga u yoki bu tarzda ta'rif berishga harakat qiladi. Matn – ko'p jihatli, murakkab tuzilishga ega bo'lgan qurilma, shuning uchun ham uni tavsiflashda unga xos bo'lgan semiotik, kommunikativ, strukturaviy, pragmatic, kognitiv, nominative, xususiyatlarini inobatga olish talab qilinadi[3,12]. Matn so'ziga ta'rif

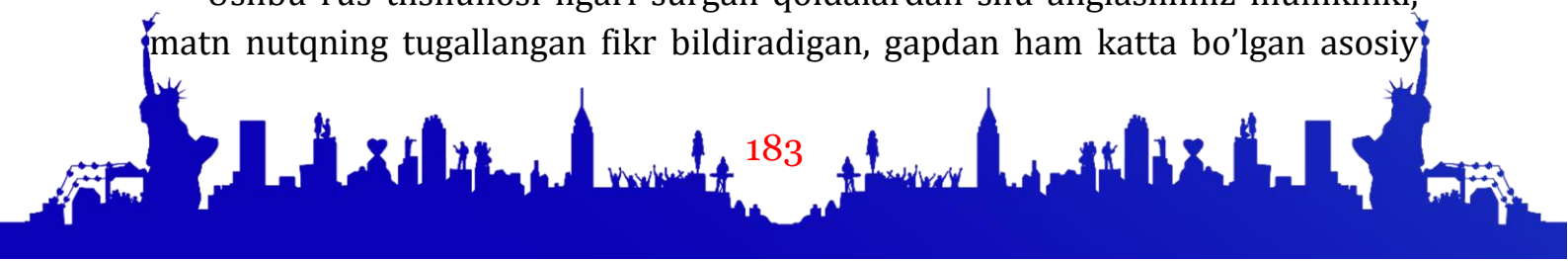

berish va unga har tomonlama to'g'ri tavsifni topa olish hozirgi kunda har bir matnshunos, tilshunosning oldida turgan muhim va dolzarb masalalardan biri sanaladi. Hozirga kelib ham olimlarimiz matn ta'rif va tavsifi bo'yicha ma'lum bir to'xtamga kelisholmagan. Bir xil olimlarimiz matn tavsifi bo'yicha o'zlarining ma'lum bir fikrini aytib o'tsa, boshqa biri ushbu fikrni inkor qilmoqda. Shuni ham inobatga olishimiz darkorki, har bir tadqiqotchining o'z yo'nalishi, uslubi bo'ladi. Matn borasida ham o'zlarini qiziqtirayotgan tomondan, ya'ni faqatgina bir tomonlama tadqiqot olib borishlari natijasida matn borasida yakka emas, balki turli fikrlar yuzaga kelmoqda. Olimlar tomonidan berilayotgan hech bir ta'rif matnni mukammal tavsif eta olmaydi. Ammo berilayotgan ta'riflarni inkor etish ham qiyin. Chunki ular matnning u yoki bu jihatlarini yoritib tadqiq etadilar va tadqiq etilayotgan obyektning ma'lum bir qirralarining sirlari ochila boradi. Shuningdek matn ta'riflanayotganda uning tugalligi, yaxlitligi, tarkibidagi gaplarning o'zaro bog'liqligi kabi belgilarini inobatga olish ham maqsadga muvofiq bo'ladi.

Matn nazariyasi, matn tavsifi, matn lingvistikasining umumiy shakllanishi va rivojlanishida chex (Praga lingvistik to'garagi vakillari), nemis, fransuz, ingliz, Amerika, golland, polyak, va boshqa tilshunoslik maktablari vakillarining xizmatlari dunyo tilshunosligida e'tirof etilgan va doimiy ravishda ilmiy tadqiqotlarda tilga olinadi. Ayniqsa, rus tilshunosligida O.И.Москальскаяning xizmatlari benihoya katta hisoblanadi. U matn nazariyasi, matn tavsifi va matn tilshunosligi tadqiqi bilan shug'ullanib matn taqiqotlari natijasida yuzaga kelgan qoidalarni guruhlarga bo'lib umumlashtiradi:

1. Nutning tugallangan fikr bildiradigan asosiy birligi gap emas, balki matndir; gap-fikr esa faqat xususiy holat, matnning alohida turidir. Matn sintaktik sathning oliy birligi hizoblanadi.
2. Konkret nutqiy asarlar – matnlarning asosida matn tuzishning umumiy tamoyillari yotadi; bu tamoyillar nutq sohasiga emas, balki til sistemasiga yoki til vakolatiga daxldordir. Bu jihatlar hisobga olinsa, shulardan kelib chiqilsa, matnni faqat nutq birligigina emas, balki ayni paytda til birligi deb ham hisoblash kerak.
3. Boshqa til birliklari kabi matn lisoniy belgilar sistemasining qismidir.
4. Matnni alohida sathning nutqiy va lisoniy birligi sifatida har tomonlama o'rganish tilshunoslik doirasidagi maxsus fan – matn lingvistikasini yaratishni taqozo etadi[4,33;34;35].

Ushbu rus tilshunosi ilgari surgan qoidalaridan shu anglashimiz mumkinki, matn nutqning tugallangan fikr bildiradigan, gapdan ham katta bo'lgan asosiy

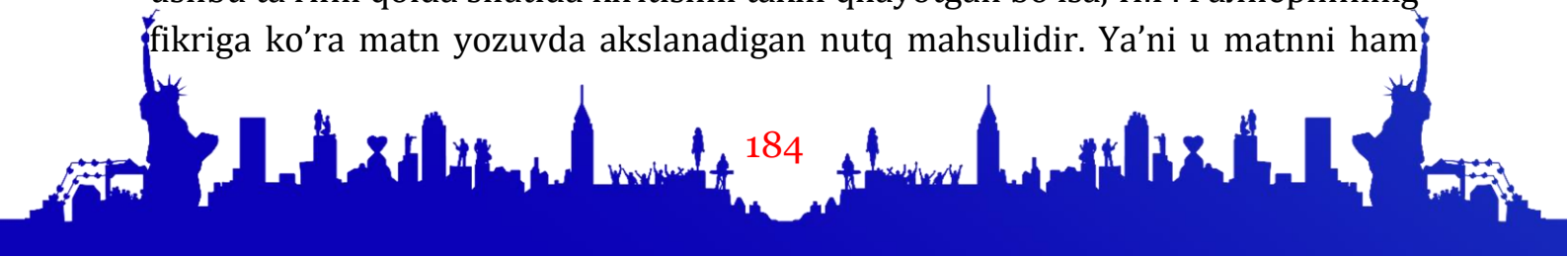

birliги ekan. Gap esa faqatgina xususiy, har bir shaxsga taalluqli bo'lgan, individual holat bo'lib, matnning alohida turi va uning asosiy tarkibiy qismidir. Ikkinchi ta'rifga ko'ra eng yaxshi yozilgan asarlar orqali matn tuzish tamoyillarni kashf etish mumkin va yana shu jihatdan matn faqatgina nutq birligigina emas, balki ayni paytda til birligi ham ekan. Uchinchi ta'rifga ko'ra matn ham boshqa til birliklari singari lisoniy tabiatga ega hisoblanib, u ham qadimdan har birimizning ongizmizda muqim o'rnashgandir. Va so'nggisi, to'rtinchi ta'rifga ko'ra hozirgi jahon tilshunosligi oldidagi eng muhim vazifa sanalgan, matn tavsifi va shunga oid muammolarni hal etishda birdan bir va yagona yo'l sifatida tilshunolikka matn lingvistikasi fanining olib kirilishi ekanligi alohida ta'kidlangan.

Hozirgi kunga kelib esa matn lingvistikasi tarmog'i deyarli barcha tilshunoslik punktlariga yetib bordi va tadqiqot ishlari olib borilmoqda, matn sohasi bo'yicha yangidan yangi nazariyalar umumlashmalar kash etilmoqda, yechilmagan, ochilmagan sirlar o'z yechimini topmoqda. Ammo shuni ta'kidlash lozimki, achinarlisi haligacha matn tushunchasini material jihatdan tayin etish va ta'riflashda mutaxassislar o'rtasida yagona va yaxlit fikr mavjud emas, aksincha, bir-biriga qarama qarshi bo'lgan ikki xil qarsh mavjud. Ayrim tilshunoslar faqat yozma shakldagi yaxlit nutq yoki nutq parchasini matn deb hisoblaydilar. Masalan rus tilshunosi Л.М.Лоцева "matn" tushunchasini aniqlashda barcha matnlar uchun xos bo'lgan belgilardan kelib chiqish lozimligini aytadi va bu belgilarning birinchisi sifatida uning yozma shaklda bo'lishini alohida qayd etadi. Matnni lingvistik tadqiqot obyekti sifatida rus tilshunosligida ilk o'laroq batafsil o'rganganlardan biri И.Р. Галперин "matnning ontologik va funksional belgilarini namoyon etadigan yetakchi jihatlar" dan biri sifatida "yozma hujjat tarzida reallashadigan tugallanganlik"ni alohida ta'kidlab ko'rsatadi. Uningcha, matn yozuvda qayd etilgan nutqiy asardir. Ammo matnning yozma yoki og'zaki ekanligi uning ontologiyasi va funksiyasiga nechog'lik bog'liq yoki bog'liq emasligi muallif tomonidan aniq-tiniq qilib ko'rsatib berilmagan. Matnning mohiyati va kommunikatsiya jarayonida bajaradigan vazifasi chegaralanadigan bo'lsa, bu yirik kommunikativ birlikning tildagi o'rni qanday belgilanishi haqidagi masala ochiq qolgan[4,42,43].

Yuqorida aytib o'tganimdek, har bir olim yoki tilshunos o'z yo'nalish va tomonidan kelib chiqqan holda matnga ta'rif bermoqda. Keltirilgan fikrga ko'ra Л.М.Лоцева matnni faqatgina yozma shakldagina mavjud bo'lishi ta'kidlab, ushbu ta'rifni qoida sifatida kiritishni taklif qilayotgan bo'lsa, И.Р. Галперинning fikriga ko'ra matn yozuvda akslanadigan nutq mahsulidir. Ya'ni u matnni ham

yozma, ham og'zaki jarayon sifatida baholamoqda. Aytish kerakki, matn tilshunosligi muammolari ichida matn ta'rifi muammosi eng dolzarbidir. Chunki matn ta'rifi yuzasidan ma'lum bir to'xtamga kelinmagan bo'limda taraqqiyot ham, o'sish ham va albatta natija ham bo'lmaydi. Matn lingvistikasi bilan jiddiy shug'ullangan juda ko'pchilik tilshunos olimlar matnning yozma ham, og'zaki ham bo'laverishi mumkinligini aytadilar. Men ham ushbu fikrga qo'shilaman. Chindan ham, ayni shu fikr ilmiy-mantiqiy jihatdan to'la asosga ega va u matnning mavjud mohiyatini to'g'ri aks ettira oladi. Yana ba'zi olimlar ushbu fikrlarni inkor qilishi turgan gap. Tog'ri, og'zaki nutqning so'zlangan paytidagina mavjud ekanligini, yozma nutqning esa zamon nuqtai nazaridan chegaralanmaganligini hech kim inkor eta olmaydi, ammo bu og'zaki nutqni eslash, xotirada saqlash, umuman, uni yoki uning muayyan parchalarini tiklash ilojisiz degani emas. Yaxlit og'zaki nutq faqat yozma shaklga olingandagina matn yuzaga keladi tarzidagi hukm daryoda oqib turgan suv suv emas, balki bu "modda" faqat shishaga solingandagina suvday bo'ladi deganday bir gapdir.

Yuqoridagi fikrlarga ko'ra shuni xulosa qilishimiz mumkinki, matn bu tarkibidagi birliklar orasida o'zaro bog'lanish, yaxlitlik bo'lgan, matn tarkibida joylashgan har bir gapda tugallik ma'nosi aks etgan, og'zaki va yozma shaklda bo'ladigan, shakl va mazmun jipsligiga ega bo'lgan, makon va zamon hamkorligida tuzilgan, tarkibida qo'llanilgan qismlar bir-biri bilan aloqaga kirishgan, ma'lum bir mavzu doirasi yoritilgan, bitta yaxlit gap yoki bir nechta gaplar tuzilmasi hisoblanadi. Shuningdek, matnning bosh va asosiy vazifasi sifatida kommunikatsiya(muloqot birligi) vazifasi qaraladi va ushbu muloqot birligi maqomiga ega bo'lishi uchun ham matn birligi yuqorida alohida ta'kidlab o'tganimday, nafaqat mazmun, balki strukturavuy(qurilish) jihatidan ham tugal ko'rinishga ega bo'lishi kerak. Shuningdek, yana matn tadqiqi olib borilayotganda matnni so'z birikmasi va gapdan farqlash kerakligi, matnning ham o'z kategoriya va qonuniyatlari bor ekanligi ilgari suriladi.

Tilshunos M.X.Hakimov matn haqida shunday yozadi: "Matn so'zining lug'aviy ma'nosida birikish, bog'lanish tushunchalari borligi, shuning uchun matn tarkibi o'zaro qaysidir bog'lovchi yordamida birikishini o'rganish "Matn tilshunosligi" sohasining asosiy muammolaridan biri bo'lib qoldi[5,12;13]. Demak, ko'rinib turganidek matn tavsifi doirasidagi ishlar hali hanuz o'z isbotini topib ulgurmagan. Va endigi tadqiqotlar natijasida olimlar tomonidan aniq bir to'xtamga kelinib, matn tavsifi bo'yicha ma'lum bir qonun-qoidalar tizimi yaratilishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Москва, "Русский язык", 1981, 452-bet.

2. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent, “O'zME” 5 jildlik, 2-jild, 557-bet.
3. M. Yo'ldoshev. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent, 2008.
4. M. Yo'ldoshev. Badiiy matn lingvopoetikasi. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, - Toshkent “Fan” nashriyoti, 2008.
5. M. Qurbonov., M. Yo'ldoshev. Matn tilshunosligi. – Toshkent “Universitet”, 2014.

